

Acta Psychologica Tyrnaviensia

21

25. výročie Katedry psychológie FF TU
na obnovenej Trnavskej univerzite (1992-2017)

TRNAVA 2017

ACTA PSYCHOLOGICA TYRNAVIENSIA 21

EDITOR

Doc. PhDr. Marián Špajdel, PhD.

VYDAVATEĽ A TLAČ

Spolok Slovákov v Poľsku
v spolupráci s Filozofickou fakultou
Trnavskej univerzity v Trnave

Towarzystwo Słowaków w Polsce
ul. św. Filipa 7, 31-150 Kraków
zg@tsp.org.pl, www.tsp.org.pl

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava
+421 33 5939303
katpsych@truni.sk, fff.truni.sk

© Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2017

© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2017

ISBN 978-83-8111-026-6

Násilie a šikanovanie z aspektu teórie, výskumu a praxe

DĚDOVÁ MÁRIA · SCHUSTEROVÁ IVETA

Katedra psychológie, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

Anotácia · Príspevok sa zaoberá prehľadom teoretických a aplikačných poznatkov, ktorými pracovníci Katedry psychológie FF TU prispeli k objasneniu problematiky násilia, agresie a šikanovania. Poukazuje na jednotlivé okruhy výskumov, ktoré boli realizované vďaka podpore slovenskej a českej grantovej agentúry. Prináša sumarizáciu výsledkov z hľadania vzťahov v rámci procesu šikanovania, súvislostí hodnôt, prežívania zmyslu života u agresorov a obetí šikanovania. Poukazuje na význam odpustenia v kontexte práce s obetami násilia. Načrtáva nové, inovatívne možnosti intervencie a prevencie týchto sociálno-patologických javov.

Kľúčové slová · hodnoty, násilie, obeť násilia, šikanovanie, zmysel života

Problematika šikanovania bola rozpracovávaná pracovníkmi Katedry psychológie Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave v rôznych Vega grantoch. Jedným z nich bol projekt s názvom: „Racionálne spôsobilosti detí a mládeže orientovať sa v etických normatívoch aktuálneho života“ v rokoch 2006-2008, vedúcim projektu bol prof. PhDr. Ján Grác, DrSc. Objavovanie hodnôt a prežívanie zmyslu života u žiakov v jednotlivých roliach šikanovania bolo možné prostredníctvom projektu s názvom: „Axiologické a psychologické dimenzie stability a variability hodnotových systémov a vzťahov v postmodernej dobe“. Hlavnou garantkou projektu bola doc. PhDr. Eva Klčovanská, PhD., výskum bol realizovaný v rokoch 2007-2009. V rokoch 2012- 2014 bol realizovaný medzinárodný projekt „Školní šikana jako proces - sociálně - kognitivní analýza třídní šikany“, ktorého navrhovateľom bola doc. Mgr. Pavlína Janošová, PhD. z Psychologického ústavu Akadémie vied ČR, spolunavrhovateľom bola Mgr. Mária Dědová, PhD. a spolupracovníkom Mgr. Iveta Schusterová, PhD. Výskumný projekt sa zameriaval na školské šikanovanie u českej a slovenskej populácie dospelých. Cieľom bolo popísať rôzne formy procesu školského šikanovania a ich percepciu a hodnotenie

účastníkmi, obzvlášť z hľadiska obrancov šikanovania. Na základe jednotlivých scenárov a vývoja vzťahov medzi účastníkmi popísať dynamiku procesu šikanovania.

Násilie a jeho možnosti intervencie a prevencie boli riešené pracovníkmi Katedry psychológie FF TU v niekoľkých grantových úlohách. V roku 2004 bol udelený grant mesta Trnava "Pomoc obetiam" na materiálne dobudovanie priestorov Poradne PON Trnava. V rokoch 2005-2007 gestorovala Mgr. Iveta Schusterová, PhD. medzinárodný projekt MUSAS II.- Práca s detskými obeťami trestných činov v rámci programu Leonardo da Vinci. Zúčastnilo sa na ňom 5 krajín - Slovensko, Česko, Holandsko, Portugalsko, Fínsko. Projekt „Možnosti psychologickkej, sociálnej a logoterapeutickej intervencie v systéme poradenských služieb 'Pomoc obetiam násilia' na Slovensku: Retrospektívna analýza a ďalšie perspektívy“ sa pokúsil poukázať na hrozbu násilia, ako ho poznáme oddávna, ale aj na jeho novšie súvislosti, ktoré by mohli byť v tejto oblasti prínosom. Vedúcim riešiteľom projektu bola Mgr. Iveta Schusterová, PhD., výskum bol realizovaný v rokoch 2008- 2010. Výskumné projekty poskytnuté grantovou agentúrou Vega umožnili pracovníkom Katedry psychológie preniknúť do poznania hlbších súvislostí problematiky násilia, agresie, šikanovania. Štúdiá prináša najvýznamnejšie výskumné zistenia z oblasti šikanujúceho správania v školskom prostredí.

1 Psycho-sociálno-kognitívne chápanie šikanovania

Pojem šikanovanie pochádza z francúzskeho slova „chicané“, čo znamená zlomyseľné obťažovanie, týranie, sužovanie, prenasledovanie. Šikanovaním je označené opakované, nevyprovokované agresívne správanie, v ktorom agresor, alebo agresori sú mocnejší ako osoba, či osoby, ktoré sa stávajú obeťami tohto správania (Rigby, 2000). Podľa českého autora Koláča (2005, 2011) šikanovanie je charakteristické vzťahom, pre ktorý je príznačná úplná asymetria síl, kedy mocnejší zneužíva slabšieho a pošliapava jeho práva. Řičan, Janošová (2010) poukazujú na šikanujúce správanie v kontexte ubližovania niekomu, kto sa opakovane nemôže, alebo nemá schopnosť sa brániť.

Šikanovanie možno chápať v kontexte trojrozmerného modelu šikanovania ako patologické správanie; závislosť medzi agresorom a obeťou; poruchu vzťahov v skupine (Koláč, 2011). Najčastejšie sa šikanovanie v psychologickej literatúre opisuje ako narušenie vzťahov danej triedy. K šikanovaniu dochádza medzi agresorom a obeťou vo vnútri triedy, hovoríme o vnútrotriednom šikanovaní, ktoré obeť dlhodobo psychicky najviac poškodzuje, naruša dlhodobé pozitívne vzťahy a celkovú atmosféru, v ktorej žiaci žijú. Typickými

vonkajšími rysmi šikanovania sú asymetria moci medzi agresorom a obeťou, zámerné ubližovanie osobe, i opakované agresívne správanie.

V snahe lepšie porozumieť šikanovaniu, výskumne sme sa sústredili na *názory* agresorov, obetí, obrancov na *šikanovanie* v triede. Obete šikanovania uviedli, že pre ich priateľov šikanovanie nie je prejavom normálneho správania, v porovnaní s názormi žiakov, ktorí sa nezúčastňujú šikanovania. Uvedenú skutočnosť si možno vysvetliť snahou kamarátov zastať sa, ochraňovať obeť. Štúdia analýzy názorov žiakov na reakcie späť so šikanovaním potvrdila, že u takmer 2/3 žiakov najpreferovanejšou reakciou na šikanovanie je ľútosť nad obeťou. Potešujúcim zistením je skutočnosť, že až 40,8 % žiakov sa snaží zabrániť šikanujúcemu správaniu svojich spolužiakov. Avšak alarmujúcim zistením je fakt, že až 41, 5% žiakov zastáva názor, že najlepšie je do ničoho sa nemiešať. Žiaci, ktorí neboli šikanovaní si myslia, že šikanovať niekoho môže byť vtipné, resp. istým spôsobom zábavy a tiež sú viac presvedčení v porovnaní s obeťami šikanovania, že obeť si o šikanovanie žiada sama. Obete zastávajú názor, podľa ktorého šikanovaním žiaci môžu pochopiť, čo na nich druhým vadí. Na základe výsledkov výskumu možno dedukovať istú ľahostajnosť k daniu v triede, čo napomáha rozvoju „úderného“ jadra šikanovania a následnému rozvoju šikanovania. Z hľadiska medzipohlavných rozdielov, chlapci vyjadrovali názor, že majú menej ľútosť, ako aj ochoty pomôcť obeť v porovnaní s dievčatami.

V rámci šikanujúceho správania žiaci v triede zastávajú rôzne roly: agresor, obeť, motivátor, asistent, obhajca obeť, outsider (Salmivalli, 1999). Rizikovosť určitých detí, že práve oni sa stanú obeťami šikanovania je dlhodobou záležitosťou. Dôležitým faktom zostáva, že „obeťou šikanovania sa môže stať ktorékoľvek dieťa“ (Říčan, 1995). Prevalencia rizikových detí ako konzekvencie svojich duševných vlastností a správania neustále vzrastá. Obete šikanovania sa vyznačujú viacerými telesnými charakteristikami ako nízky telesný vzrast, ryšavé vlasy, obezita, nosenie okuliarov, farba pleti, somatický handicap (Rigby, 2003). Medzi psychické vlastnosti obetí patrí oneskorený intelektuálny vývin, plachosť, tichosť, v kolektíve sú ustrašené, izolované. Zvyčajne trpia pocitmi menejcennosti, sú výrazne submisívne (Olweus, 1995). Pri odhaľovaní, či riešení šikanovania býva situácia v mnohých prípadoch nejednoznačná. Obeťami môžu byť žiaci veľmi slušní s dobrým prospechom, ale i provokatéri. Existuje viacero príčin, pre ktoré sa žiak stáva obeťou šikanovania. V tejto súvislosti možno hovoriť o osobnostných vlastnostiach, rodinnej výchove, či sociálnej klíme v triede, vzťahoch medzi žiakmi a iné. Dôležitou súčasťou chápania zložitosti šikanujúceho správania je *poznanie osobnosti agresora, či obeť*. Vychádzajúc z analýzy osobnostných vlastností

(Dědová, 2011) možno konštatovať, že obeť šikanovania sú neurotickejšie, introvertnejšie. Výsledky naznačujú, že osobnosť obeť šikanovania je skôr uzavretá, tichá, mlčanlivá a vážna. Obeť šikanovania vykazovali nižšiu mieru prívětivosti, vo faktore otvorenosť voči skúsenosti obeť šikanovania dosiahli vyššiu úroveň v porovnaní s ostatnými žiakmi v triede.

Významným *protektívnym faktorom* voči šikanovaniu je *sociálna opora*. Vymedzuje sa ako súbor vnímaného všeobecného alebo špecifického podporného správania, ktoré prispieva k fyzickej alebo duševnej pohode, alebo ako nárazník pred stresom (Malecki, Demaray, 2002). Rola, ktorú žiak pri šikanovaní zohráva, súvisí s tým akú sociálnu oporu mu poskytujú rodičia, učitelia či vrstovníci, resp. s tým ako túto oporu vníma. Do výskumu bolo zaradených 245 žiakov šiestych ročníkov základných škôl z Bratislavy, Trnavy, Hlohovca a Banskej Bystrice. Výsledky ukazujú, že podľa vrstovníckych nominácií možno viac ako polovicu detí považovať za účastníkov šikanovania. Častejšie sa ho zúčastňujú chlapci, a to v role agresora i obeť. Dievčatá bývajú častejšie ochrankyňami šikanovaných. Rola, ktorú žiak hrá pri šikanovaní, súvisí s pocitovanou sociálnou oporou, predovšetkým v skupine chlapcov. Najvyššiu oporu, najmä rodičovskú, pociťujú chlapci vystupujúci ako ochrancovia obeť. Ak syn dostáva od otca lásku, nadobúda tak pri ňom pocit bezpečia (Sedláček, 2015). Rola obeť sa, bez ohľadu na pohlavie, spája s najmenej pocitovanou oporou od spolužiakov (Schusterová, Dědová, Dočkal, 2017). Zabrániť šikanujúcemu správaniu môže aj sociálne prostredie tvorené rovesníkmi. Zaujímavé výsledky sú v *pocitovaní sociálnej opory od spolužiakov*, ktoré hovoria o tom, že agresor má väčšiu sociálnu oporu od spolužiakov v porovnaní s obeťou, obrancovia tiež disponujú väčšou sociálnou oporou od spolužiakov ako obeť a rovnako aj nešikanovaní žiaci majú viac opory v porovnaní s obeťami. Výrazne najnižšiu spolužiacku oporu však pociťujú žiaci, ktorých sme zaradili medzi obeť šikanovania (Dědová, 2015). Domnievame sa, že opora od spolužiakov do veľkej miery vplýva na to, či sa niekto stane alebo nestane obeťou šikanovania. Pri detailnejšom skúmaní samostatne súboru chlapcov, obrancovia disponovali vyššou mierou sociálnej opory od spolužiakov oproti obeťami, zatiaľ čo v súbore dievčat získali väčšiu mieru sociálnej opory od spolužiakov nešikanované dievčatá v porovnaní s obeťami.

2 Hodnoty a prežívanie zmyslu života u aktérov šikanovania

Pracovníci katedry psychológie vychádzajú pri skúmaní človeka z logoteórie. Je to koncepcia, ktorá predkladá integrálne ponímanie človeka v procese špecificky ľudského bytia, stávania sa, vývinu, dozrievania, smerovania a vzťahov. Poukazuje na dôležitosť komplexného prístupu k chápaniu hodnôt ako osobného, vzťahového a reflexívneho regulovaného seba napĺňania.

Hodnoty sú univerzálne zmyslu, ktoré nie sú obsiahnuté v jednorázových, jedinečných situáciách, ale v situáciách typických, opakujúcich a významujúcich ľudské podmienky (Frankl, 2010). Hodnotou je to, čo človeka priťahuje, obohacuje, usmerňuje a čo tvorí jeho existenciu vo všetkých jeho dimenziách, prejavoch a smerovaniach. V existenciálno – kognitívnom zmysle sa hodnoty prejavujú v súvislosti so vzťahom subjektu „k...“ niekomu alebo niečomu. Hodnoty sú identifikované pomocou subjektovo – osobnej aktivity jednotlivca, jeho smerovania, vzťahov, či zaujatého postoja. Sú prežívané ako prirodzená náplň vnútornej aktivity jednotlivca. Druh preferovaných hodnôt má vplyv na smer vzťahov a obsah aktuálne realizovanej existencie (Popielski, 2005).

Výskumu hodnôt sa na Katedre psychológie venovali viacerí pracovníci, špecificky Eva Klčovanská, ktorá vo viacerých výskumných štúdiách (1999, 2001, 2005 a iné) poukázala na súvislosti štruktúry osobnosti s hierarchiou hodnôt adolescentov a noetickým rozmerom osobnosti. Axiologické výskumy poukazujú, že je nepostačujúce poznať denotačný význam hodnôt, ale predovšetkým konotačný, ktorým popisuje do akej existenciálnej dimenzie patrí, t.j. fyzickej, psychickej alebo neotickej. Dôležité je, aké hodnoty konkrétne jednotlivec akceptuje, prijíma, zvnútorňuje, hodnoty, ktorými žije. V návaznosti na vyššie uvedené a v intenciách poznania hodnôt agresorov šikanovania bol realizovaný kvantitatívno - kvalitatívny výskum. Výskumu sa zúčastnilo 231 žiakov ôsmych a deviatych ročníkov základných škôl, pričom počet žiakov, ktorí ubližujú iným bol 20 a obetí šikanovania 49. Na základe výsledkov výskumu možno konštatovať výraznú preferenciu hodnôt Materiálnych, Hedonistických a Allocentrických u agresorov šikanovania. 40% agresorov považuje za ústrednú hodnotu Peniaze a asi 1/3 agresorov hodnotu Láska. Celkovo medzi centrálné hodnoty agresorov šikanovania patrili hodnoty: Peniaze, Láska, Sex, Zdravie a Rodina (Dědová, 2010). Výskum v oblasti hodnôt sa zameriaval nielen na hodnoty agresorov, ale aj ich pohľad na *hodnoty rodičov* (Dědová, 2009a). Vychádzajúc najmä z kvalitatívnej analýzy výsledky poukázali, že rodičia podľa agresorov šikanovania viac preferujú hodnoty *Materiálne*, *Hedonistické* a hodnoty *Spoločenskej prestíže*.

Celkovo k najpočetnejším Podkategóriám hodnôt rodičov patrili hodnoty *Materiálne*, *Hedonistické*, *Allocentrické* a hodnoty *Pracovnej orientácie*. Naše zistenia o preferencii Materiálnych hodnôt a hodnôt Pracovnej orientácie u rodičov podľa agresorov šikanovania sú v zhode s konštatovaním L. Pasternákovvej (2008), podľa ktorej venujú rodičia v súčasnosti najväčšiu pozornosť materiálnemu zabezpečeniu svojej rodiny a niekedy aj na úkor výchovného a emocionálneho vplyvu. Stále zrýchľujúce sa životné tempo, veľké pracovné nasadenie a množstvo každodenných problémov, vyvolávajú v rodine zvýšené napätie a neraz otvorené konflikty, ktoré často agresori prenášajú do školského prostredia prostredníctvom šikanovania. Domnievame sa, že rodičia agresorov šikanovania uprednostňujú blahobyť, komfort, kariéru, spoločenské postavenie, chcú dosiahnuť vplyv a moc, ktoré si pod vplyvom rodičov žiaľ osvojujú aj ich deti.

Asi 2/3 *agresorov* považuje Rodičov za osoby, ktoré výrazne ovplyvnili formovanie ich hodnôt (Dědová, 2009c). Adolescenti vnímajú svojich rodičov ako skutočne dôležité osoby, ktoré ich najviac ovplyvňujú. Za rovnako významné sú považované sú *Iné osoby*, konkrétne *Kamaráti*. Potvrzuje sa, že napriek dôležitosti Rodiny, vrstovníci predstavujú zdroj emocionálnej a sociálnej opory. Ich opodstatnenosť vyplýva z potreby priateľstva a vytvárania organizovanejšej partie. Dôležitosť Kamarátov ako významných osôb v ich živote nie je prekvapujúca, najmä ak hovoríme o šikanovaní. Šikanujúce správanie sa uskutočňuje za podpory iných žiakov, ktorí iniciátora v násilnom správaní podporujú. Priama a nepriama agresia je väčšinou výsledkom podpory agresorov od ich vrstovníkov. Priama agresia medzi žiakmi základných škôl môže byť hlavne udržiavaná, pozitívne posilnená od vrstovníkov a/alebo negatívne posilnená od obetí.

Špecificky z hodnotovej orientácie sme sa venovali výskumu hodnoty Sloboda u agresorov a obrancov šikanovania (Dědová, 2014). Vychádzajúc z logoteoretického prístupu v najhlbšom základe všetkého ľudského bytia leží sloboda. Ľudská sloboda spočíva vtom, že človek má možnosť niečo voľne používať. Dispozície, rozmanité biologické a psychologické vlohy, sú disponibilné pre našu slobodu. Sama sloboda v sebe zahŕňa vždy dvojaký aspekt, jeden negatívny – „slobodný od“ spôsobu bytia a jeden pozitívny- „sloboda k“ existencii. Táto existencia človeka znamená „mať zodpovednosť“ byť zodpovedným bytím. Existencia je najhlbšie a v poslednej inštancii zodpovedné bytie. Ale so zodpovednosťou, ktorú človek preberá, sa človek slobodne podriaďuje zákonu. Zodpovednosť je preto spätná väzba slobody (Frankl, 2010). Prostredníctvom kvalitatívnej analýzy bolo zistené, že k najpreferovanejším spôsobom chápania hodnoty Sloboda u agresorov

šikanovania je kategória Sloboda ako svojvôľa, neobmedzenosť, bezhraničnosť. U obrancov šikanovania najdôležitejšími kategóriami boli Sloboda ako norma, zákon; Sloboda ako prežívanie. Ukázalo sa, že agresori sa ustavične snažia svojej zodpovednosti uniknúť a namiesto toho, aby sa zodpovedali za svoje konanie, snažia sa ho ospravedlňovať. Slobodu vo svojom správaní ospravedlňujú rôznymi vysvetleniami: „provokoval ma; môže si za to sama, je divná.....“ V slobode správania agresori sa odvolávajú na osobnosť obeť, okolnosti, ktoré sa v triede vyskytli, ktoré vyvolali šikanujúce správanie. Bolo zistené, že agresori viac vnímali slobodného človeka ako človeka s egoistickými vlastnosťami, kým obrancovia ho vnímali ako človeka s intelektuálnymi vlastnosťami. Pri analýze správania typického slobodného človeka, agresori poukazovali na zameranosť na seba, kým obrancovia opisovali u slobodného človeka otvorenosť v správaní.

V snahe objasniť hodnotovú preferenciu u obeť šikanovania bol realizovaný výskum na 437 žiakoch, 8. a 9. ročníkov základných škôl. Výsledky výskumu poukázali, že 7,8 % (n=34) žiakov je obeťou šikanovania, z toho 19 chlapcov a 15 dievčat (Dědová, 2013a). K najpreferovanejším hodnotám obeť šikanovania patria hodnoty Intelektuálne, Prosociálne a materiálne. Z konkrétnych hodnôt sa ako najdôležitejšou hodnotou ukázala Rodina, ktorú vybrali takmer všetky obeť šikanovania. Asi 60 % obeť šikanovania preferuje hodnotu Vzdelanie spolu s hodnotou Múdrose. Len pre asi 1/2 obeť šikanovania bola dôležitá hodnota Úspech a podobne Peniaze. Pozitívnu stránkou je i pomerne vysoká variabilita hodnôt u obeť šikanovania. V porovnaní s bežnou adolescentnou populáciou, hodnoty sú viac podobné obeť šikanovania. E. Klčovanská (2001) uvádza, že adolescenti s vyššou úrovňou noodynamiky viac uprednostňovali hodnotu Práca a menej hodnoty Peniaze a Zdravie. Podľa jej zistení medzi najpreferovanejšie hodnoty adolescentov patrili hodnoty: Láska, Zdravie, Rodina, Sloboda, Múdrose, Peniaze úspech. V snahe hlbšie poznať hodnoty adolescentov uskutočnila autorka ďalší výskum (Klčovanská, 2005), v ktorom zistila, že respondenti preferovali najmä Prosociálne hodnoty.

3 Sociálne - psychologický pohľad na obeť násilia

V literatúre sledujúcej jav **násilia** sa stretávame s termínmi ako násilie voči ženám, násilie vychádzajúce z rozdielov medzi pohlaviami, domáce násilie, násilie v rodine, zneužívanie žien, manželiek, týraná žena, manželské násilie, ataky manžela, partnera a pod. Násilím je každý čin, ktorého následkom je, že obeť robí niečo, čo nechce robiť, prípadne v nej vyvoláva strach.

Nemusí obsahovať fyzický kontakt s obeťou, pretože zastrašovanie, slovné vyhrážky a psychické násilie môžu mať rovnako silné následky. Priamo naruša slobodnú vôľu a sebaúctu toho človeka. Nezanecháva síce žiadne viditeľné poranenia, napriek tomu môže byť najhoršou formou násilia. Je zvlášť účinné, ak sa spája s fyzickým násilím. Osobitnou formou násilia je sekundárna viktimizácia – druhotné ubližovanie, na ktorej sa podieľajú často tí, ktorí by mali a mohli obeť násilia pomôcť. Násilím je teda aj nezabránenie násiliu. Násilím je každá forma ubližovania, prejavu nadvlády, vyhrážania sa, zneužívania moci, fyzického a sexuálneho nátlaku. Nie je to konflikt, v ňom sa totiž stretnú dve rovnocenné strany, kým v násilí jedna strana zneužije prevahu moci.

Podľa čl. 1 Deklarácie OSN o odstránení násilia voči ženám 1993 a Pekinskej deklarácie 1995, obe podpísala aj SR, sa za rodovo podmienené násilie považuje akýkoľvek čin rodovo podmieneného násilia, ktorý spôsobí, alebo by mohol spôsobiť telesnú, sexuálnu alebo duševnú ujmu alebo utrpenie žien, vrátane hrozby takýmito činmi zastrašovanie alebo úmyselného obmedzovania slobody, a to vo verejnom aj súkromnom živote (Sopková, 2001, Králičková, Žatecká, Dávid, Kornel, 2011).

Špecifickosťou domáceho násilia je, že sa vyskytuje v cykloch a pretrváva dlhodobo. Môže smerovať od ktoréhokoľvek člena rodiny ku ktorémukoľvek členovi rodiny. Môže ho páchať muž na žene, žena na mužovi, rodič na dieťaťi aj dieťa na rodičovi. Ale najčastejšie sa ho dopúšťajú muži na ženách a rodičia na deťoch. V 90% prípadov sú obeťami ženy a deti. V 90% je páchatelom muž / manžel, partner, bývalý partner/. 69,9% trestných činov, ktorých obeťou bola žena, sa spáchalo v domácnosti. 70,6% vražd žien, 63% ublížení na zdraví žene, 87,7% činov násilia voči jednotlivkej žene sa odohralo v domácnosti (Alianzien.sk, 2005).

Nech už je definícia domáceho násilia poňatá akokoľvek, je dôležité mať na pamäti, že (Králičková, Žatecká, Dávid, Kornel, 2011):

- Domáce násilie môže postihnúť *kohokoľvek*.
- Odráža *nerovnováhu* v rodine, partnerstve.
- Býva obvykle *dlhodobou záležitosťou*.
- *Začína pozvoľne a nenápadne*, avšak priebehu doby má tendenciu *eskalovať*, stáva sa *častejším a krutejším*.
- Často býva do istej miery *tolerované*, alebo dokonca *schvaľované*.

Obete násilia pochádzajú zo všetkých spoločenských vrstiev, sociálnych skupín, sú zo všetkých vekových kategórií a vierovyznaní. Neexistuje typická obeť násilia. Zistil sa len jediný rizikový faktor – žena, ktorá bola v detstve

týraná alebo zneužívaná, je ohrozená väčším rizikom týrania i v partnerskom vzťahu (Sopková, 2001). Inak obeť spája len rovnaký pocit bezmocnosti, opustenosti, izolácie, viny, strachu i hanby.

Primárnym cieľom násilia v partnerskom násilí je partnerka. Násilník však často obráti násilie aj proti deťom. Rodinní príslušníci, priatelia a dokonca i okoloidúci sa tiež môžu stať obeťami jeho násilia, pretože v snahe ovládať svoju partnerku ju agresor od nich izoluje.

K násiliu dochádza v istom socio – kultúrnom kontexte, v ktorom muži a ženy nemajú rovnakú pozíciu. Spoločnosť vo všeobecnosti prisudzuje väčšiu autoritu a vyšší štatút mužom. Ženy zvyčajne používajú násilie na vyriešenie konfliktov, nepoužívajú ho na terorizovanie či utláčanie mužov. Okrem toho, po použití násilia hrozí žene zvýšená agresia zo strany partnera. Len málo žien použitím násilia úspešne kontroluje správanie svojho partnera. Muži v takýchto vzťahoch nepocitujú dlhodobý a závažný strach o svoju bezpečnosť. Hlavným dôvodom mužskej smelosti je ich telesná veľkosť - mohutnosť a sila, ktorou prevyšujú svoje partnerky. Muži dostanú strach, až keď žena zdvihne zbraň alebo iný nebezpečný predmet. Môžeme preto tvrdiť, že násilný čin a motivácia k jeho vykonaniu sa zvyčajne u mužov a žien odlišuje.

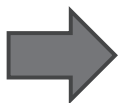
V súvislosti s páchaním násilia sa vyskytujú u ktoréhokoľvek člena rodiny tieto *príznaky násilia* (Schusterová, 2017).

- (a) Telesné indikátory - pomliaždeniny, krvné podliatiny, vyklbeniny, zlomeniny, pokusy o samovraždu, vnútorné poranenia, poranenia po znásilnení, stopy po škrtení
- (b) Psychické indikátory - pocit ochromenia, neschopnosť čokoľvek robiť, napätie, nepokoj, pocit všeobecnej slabosti, pocity viny a hanby, strata sebadôvery, depresie, poruchy spánku, nočné mory, poruchy prijímania potravy, poruchy sexuality, závislosť na liekoch a alkohole

Domáce násilie sa môže javiť ako nepredvídateľné, ale v skutočnosti má určitý typický vzorec - tzv. *cyklus domáceho násilia*, ktorý ako prvý popísala Lenora Walkerová (in Ševčík, Špatenková et. al., 2011). Ide o štyri fázy domáceho násilia s rôznou dĺžkou a časovým intervalom, ktorý sa pri opakovanom cykle skrakuje. Každá fáza sa vyznačuje charakteristickým správaním násilníka.

4. Klud

Incident je zabudnutý, násilie sa momentálne nedeje.

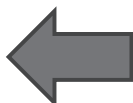
1. Hromadenie napätia

Napätie rastie, zlyháva komunikácia, ohrozená žena začne mať strach a pociťuje potrebu uzmierniť sa s násilnou osobou.

2. Incident, násilie

Dochádza k verbálnemu, fyzickému a emocionálnemu zneužívaniu ohrozenej. Hnev, hádky..

3. Uzmiernenie

Násilný muž sa ospravedľuje, prosí o odpustenie, obviňuje a popiera.

Fáza napätia. V tejto fáze „hustne atmosféra“, komunikácia medzi partnermi je zlá, násilný muž je evidentne podráždený, nespokojný, všetko neustále kritizuje a devaluje. Násilie má skôr podobu pasívnej agresie, ale môže sa objaviť krik a nadávky. Ohrozená osoba cíti strach a snaží sa predísť či zabrániť agresívnemu výbuchu násilníka - snaží sa mu vo všetkom vyhovieť, je úslužná, submisívna, trpí pocitmi viny (Buskotte, 2008). *Fáza násilia.* Je charakteristická plným prepuknutím násilia. Incidenty nemajú podobu iba emocionálneho či psychického, ale aj fyzického násilia. Násilník rozbíja veci, zastrašuje, snaží sa získať moc a kontrolu nad obeťou a úplne ju ovládnuť a to aj niekoľko hodinovým tyranizovaním, kedy dôjde ku kopancom, mláteniu, škrteniu a pľuvaniu. Obeť zažíva pocity strachu, bezmocnosti a zúfalstva. *Fáza uzmiernenia.* Násilník si uvedomuje, že by obeť mohla chcieť vzťah ukončiť, avšak násilník nad ňou nechce stratiť kontrolu a moc, nechce o ňu prísť, preto mení stratégiu svojho správania - ospravedľuje sa, sľubuje, že už sa také nič nikdy nezopakuje, ubezpečuje obeť o svojej zmene. Darčeky a vyjadrovanie pozornosti kvetinami sú tak presvedčivé, že objekt náklonnosti podľahne. Avšak pokiaľ sa táto technika neosvedčí, nasleduje vyhrážanie samovraždou, sebaopoškodzovanie a pod. Poslednou je *Fáza pokoja.* Je charakterizovaná relatívnym pokojom, žiadne výrazné incidenty sa nevyskytujú. Násilný muž môže splniť niektorý zo svojich sľubov a obeť dúfa, že násilie je zažehnané.

Viac-menej však problémy pretrvávajú, pomaly a postupne sa kumulujú, až opäť prerastú do fázy napätia. Celý cyklus sa opakuje obvykle tak dlho, pokiaľ nie je nejakým spôsobom prerušený. Môže mať nespočetné množstvo opakovaní a môže trvať rôznu dĺžku - hodiny, týždne, mesiace, roky ba až desiatky rokov (tamtiež).

Prípady domáceho násilia nemajú nikdy okamžité, jednoduché a jednoznačné riešenie. Rozhodnutie definitívne odísť z násilného vzťahu môže trvať dlho a žena môže urobiť niekoľko pokusov. Je nutné pochopiť, že to nie je jednoduché - žena odchodom od partnera nestráca len vzťah, ktorý je síce násilný, stráca toho oveľa viac. Vzhľadom k tomu, že partneri spoločne budovali a vybudovali domov, znamená to stratu domova a to nie len pre ňu, ale aj pre deti, ktoré spolu majú. Okrem toho do hry vstupujú veci, ako spoločné majetkovo - právne a iné záväzky, spoloční priatelia, prepojenosť v zamestnaní (Buskotte, 2008) a mnohé iné.

Násilie si žiada rôzne druhy pomoci. Veľa týraných žien muselo z domu utiecť a to viac ako polovica pri násilnom správaní partnera, byť ošetrované lekárom - 37%, zavolať políciu - 57%, a 37% potrebovalo psychologickú, psychiatrickú pomoc. Mnoho žien nevyhľadá pomoc ihneď. Priemerná dĺžka trvania domáceho násilia je až neuveriteľných 13,7 roka (Bodnárová, Filadelfiová, 2002).

Nezastupiteľnú rolu v systéme pomoci ženám ohrozených domácim násilím majú intervenčné centrá. Zmyslom intervenčných centier je pomoc osobám ohrozených domácim násilím pri vyriešení ich krízovej situácie a pri návrate k bežnému životu. Poskytuje im bezprostrednú individuálnu psychologickú a sociálno - právnu pomoc. Ide o socioterapeutické činnosti, prostredníctvom poradenstva, krízovej intervencie, psychologickkej a emocionálnej podpory, pomoc pri uplatňovaní práv, oprávnených záujmov a pri obstarávaní osobných záležitostí - a konkrétne ide o poskytovanie právnych a sociálno - právnych informácií, pomoc pri spisovaní a podávaní právnych návrhov a pod. (Ševčík, Špatenková et. al., 2011).

S cieľom oboznámiť psychologickú verejnosť s históriou a zámermi *medzinárodných projektov Musas I. a Musas II.* bola realizovaná štúdia dotýkajúca sa detských obetí násilia (Schusterová, 2007). Autorka popisuje projekt od prvých fáz ich kreovania až po špecificky modifikované moduly realizované v partnerských krajinách zjednotenej Európy. Osobitne sa venuje slovenskému modulu a jeho špecifikám vzhľadom na aktuálne zákonodarstvo našej republiky, konkrétne z. č. 305/2005 Z. z. o sociálnoprávnej ochrane detí a sociálnej kuratele, ako aj možnosti mimovládnej neziskovej organizácie Pomoc obetiam násilia Slovensko, ktoré je členom Európskeho fóra služieb

pomoci obetiam. Osvetľuje spoločensko - politicko - kultúrnu podmienenosť princípov, z ktorých sa odvíja jej činnosť.

V súvislosti s obeťami násilia je podstatné hovoriť aj o ďalšej tzv. *zraniteľnej skupine obetí násilia a trestnej činnosti – o senioroch*. Existujú rôzne prípady ľudí, ktorí boli oklamaní pri kúpe pochybného tovaru, či požičali hotovosť človeku v núdzi, položili tašku do nákupného vozika, pustili do bytu technikov, ktorí ich vykradli, podpísali výmenu bytu pričom o tom vôbec nevedeli, lebo si mysleli, že podpisujú niečo úplne iné. Vychádzajúc z aktívnej práce s týmito ľuďmi v rámci poradne Pomoc obetiam násilia možno konštatovať, že seniori prichádzajú s výčitkami svedomia, pocitmi viny, strachu povedať o probléme vlastným deťom, vnímajú to ako životnú prehru, lajdáctvo na strane zodpovedných orgánov (Schusterová, 2012). Prostredníctvom trojúrovňového modelu poradenstva v duchu štatútu poradní Pomoc obetiam násilia možno hovoriť o rešpektovaní základných štandardov pomoci obetiam, ktorými sú nehodnotiť, neposudzovať, no dodať im nádej. Úlohou je priviesť seniorov k akceptácii toho čo sa stalo a ubezpečiť ich o tom, že ich reakcia zlosti, smútku je prirodzená, ale nemala by ich ovládnuť natrvalo, a to ani v prípade ak sa problém, s ktorým prišli, nevyrieši k ich úplnej spokojnosti. Snahou je ich orientovať na budúcnosť a poskytnúť im preventívne rady pre zodpovedné správanie tak, aby sa nestali opakovanými obeťami násilia.

4 Inovatívne možnosti intervencie a prevencie šikanovania na školách

Proces riešenia problému šikanovania na škole možno rozdeliť na tri fázy: a) skúmanie vzťahov v triede b) intervencia c) prevencia. Tieto fázy na seba nadväzujú, nie je možné ich oddeliť, prelínajú sa (Řičan, Janošová, 2010). Intervencia školského psychológa začína samotným odhalením násilia, šikanovania v škole a často nevyhnutne vyžaduje zásah, ktorý ovplyvní zúčastnených, ich postoje, názory. Pri intervencii je potrebné zohľadniť štádiá vývinu, vývinové špecifiká obeť, osobnostnú štruktúru i kontext prostredia. Treba sa vyvarovať rizík viktimizácie ako sú nevhodné, prekvapivé reakcie, nesplniteľné sľuby, delegovanie rozhodnutia, časový deficit pre klienta a pod. (Schusterová, 2012). Novšia štúdia sa zaoberá novým a jedinečným spôsobom intervencie u obetí násilia a to *pohybovou terapiou* (Schusterová, v tlači), ktorá sa ukazuje účinná *pri posttraumatickej poruche* či depresívnych symptómoch, kedy prichádza *u obeť šikanovania* a násilia k narušeniu presvedčenia o fungovaní sveta, resp. o jeho predpovedateľnosti. Uplatnením Labanovej analýzy pohybu možno zostaviť pohybovú terapiu s cieľom slobodného,

spontánneho vyjadrenia vnútorných impulzov (katarzia) k sebaobjaveniu, posilneniu slabých prvkov psychiky, k sebadôvere v bezpečnom prostredí. Realizuje sa cez individuálne a sociálne ciele. Pohybová terapia môže cez zážitok voľnosti, autenticity, slobody, nádeje, kompetentnosti sprostredkovať dôležitý posun od intruzívnych ruminácií k zámerným, potvrdzujúcim identitu klienta, čím ho otvára novej realite potrebnej k riešeniu problému resp. k nájdaniu zmyslu.

Psychologická práca s obeťami násilia je nevyhnutne spätá s problematikou *odpustenia*. „Odpustením sa rozumie ochota vzdať sa vlastného práva na mrzutosť (nenávisť, zlosť, hnev, odpor, zášť), negatívneho posudzovania a ľahostajného správania sa k človeku, ktorý ma nespravodlivo zranil, a snaha pestovať v sebe k nemu postoj šľachetnosti, veľkodušnosti, nezaslúženého zľutovania, ba dokonca lásky“ (Enright et al., 1998, s. 46-47). Na odpustenie nazerá ako na akt slobodnej vôle, ktorý nekončí vzdaním sa negatívnych pocitov, myšlienok a správania voči vinníkovi – na ktoré máme právo. Ku skutočnému odpusteniu dochádza keď sa nahradia pozitívnymi, v tom najlepšom prípade láskou. U obeť partnerského násilia hovoríme o *intrapersonálnom, jednostrannom* (ako proces, ktorý sa deje vo vnútri ukrvdenej osoby, nie je nijakým spôsobom závislé od vinníka) a *mimoriadnom* odpustení, ktoré je transformatívnou metódou zvládania, sprevádzanou radikálnou zmenou cítenia, myslenia a správania voči vinníkovi a celkovo voči svetu (Andrews, 2000). Štúdia realizovaná so 60 obeťami partnerského násilia poukázala, že tieto obeť vykazovali nízke odpustenie v porovnaní so ženami, ktoré prežili vo vzťahu menšie emocionálne zranenia bez prítomnosti násilia (Martinčeková, Schusterová, 2013). Pri analyzovaní postoja obeť k násiliu bolo zistené, že odpustenie u obeť násilia najviac súviselo s odpoveďou „*je možné byť odpúšťajúci a nahnevaný naraz*“ a s odpoveďou „*veľa sa odpúšťalo vo Vašej rodine*“. U žien, ktoré zažili bežné emocionálne zranenie bez prítomnosti násilia, odpustenie najviac súviselo s odpoveďou „*veľa sa odpúšťalo vo Vašej rodine*“ a s odpoveďou „*po odpustení ustupuje hnev*“. Štúdia prináša pozitíva plynúce z odpustenia u obeť partnerského násilia, pokiaľ nie je odpustenie mylne zamieňané so zmierením. Ponúka pohľad na odpustenie ako na možnosť bezpečného vyličenia sa z rán partnerského násilia.

Významnou pomocou pri intervencii v rámci riešenia násilia, agresie a šikanovania je poradňa *Pomoc obeťami násilia* (ďalej „PON“). V máji 1999 bola otvorená samostatná poradňa v Bratislave. V roku 2000 bolo PON prijaté do Európskeho fóra služieb obeťami, čo znamenalo stabilizáciu a profesionalizáciu činnosti. V roku 2001 začala svoju činnosť Poradňa Pomoc obeťami násilia v Trnave na Trhovej ulici č.2. V roku 2002 došlo k dobudovaniu

celoslovenskej poradenskej siete PON. Organizáciu Pomoc obetiam násilia tvorí celoslovenský systém regionálnych poradní pre pomoc obetiam a svedkom trestných činov, domáceho násilia, dopravných nehôd, katastrof a nešťastných udalostí. Integrovanou súčasťou systému je celoslovenská telefonická Linka pomoci. Jej opodstatnenosť vyplýva z veľkého rozsahu neustále sa vyvíjajúcich aktivít Poradne PON Trnava zameraných na ochranu a zabránenie ďalšieho výskytu skutočných i potenciálnych obetí trestnej činnosti. Vychádza z potrieb komunity a je reakciou na problémy obetí resp. na to čo ich robí bezbrannými a príťažlivými terčami pre páchatelov (Schusterová, 2017). Viac ako 15 rokov pôsobenia celoslovenského systému poradní PON poukázalo na nutnosť iniciovania zmien v legislatíve, na potrebu zcitlivenia verejnosti voči násiliu, najmä domácejmu (75% klientely tvoria ženy). Profesionalizácia odborníkov a celoslovenská pôsobnosť PON umožňujú aj na základe našich analýz podporiť ďalšie vzdelávanie profesionálov, ako aj výchovu dobrovoľníkov z radov študentov vysokých škôl v pomáhajúcich profesiách, ktorí pracujú v poradniach ako asistenti v rámci odbornej praxe. Pre prvý a druhý stupeň vysokoškolského štúdia boli ponúknuté a dodnes sú vyučované (na FF TU v Trnave v rámci študijného odboru Psychológia) nepovinne voliteľné predmety Pomoc obetiam násilia a Poradenstvo obetiam násilia. Teoretické analýzy a odporúčania sme využili ako východisko pre intervenčné programy od včasného veku. V súvislosti s dištančným poradenstvom sa ukazuje za vhodné rozčleniť v záznamových hárkoch o klientele (totožné pre všetky poradne) kategóriu „inšitucionálne násilie“ na podkategórie „násilie na pracovisku“ a „násilie v školách“. Na základe výsledkov grantovej úlohy VEGA pod č. 1/0177/08 bola grémiom koordinátorov celoslovenskej siete PON schválená zmena o doplnení celoslovenskej verzie Záznamových hárkov o tieto podkategórie násilia. Prehľady našich zistení boli publikované v časopise mimovládnej organizácie PON – SPOLU. Špecifiká reakcií maloletých obetí trestných činov (Schusterová, 2009), identifikované vo viacerých publikáciách boli zapracované do postgraduálnych školení pre odborníkov všetkých regionálnych poradní PON a zohľadnené v praxi v intervenčných stratégiách pomoci obetiam (Schusterová, 2011).

Vzhľadom na to, že šikanovanie má negatívne dôsledky nielen na obeť, ale i na vzťahy žiakov v triede, je na mieste venovať psychologickú pozornosť *prevencii* tohto javu. Pojem „*prevencia*“ je latinského pôvodu a znamená vopred účinné opatrenia, včasnú obranu, alebo ochranu. Existujú viaceré nešpecifické, ale i špecifické zásady a postupy v prevencii šikanovania. *Nešpecifická prevencia* sa orientuje skôr na protektívne faktory, ktoré všeobecne súvisia s podporou telesného a duševného zdravia, ako i zdravého a sociálne

prijateľného životného štýlu. Jej význam je smerovaný najobvyklejšie do tzv. voľnočasových aktivít (Kalina a kol., 2003). *Špecifická prevencia* sa zameriava špeciálne na problém šikanovania. V súčasnosti má prevencia agresie a šikanovania charakter systematických prístupov, ktoré majú najčastejšie podobu programov proti šikanovania (anti-bullying program). Programy zahŕňajú viacúrovňový systém opatrení, ktorých cieľom je znížiť frekvenciu a rozsah šikanovania v konkrétnej škole (Lovaš, 2010). Existujú rozličné druhy intervenčných prístupov, ktoré možno rozdeliť do týchto kategórií: výcvik sociálnych kompetencií bez alebo s kognitívno – behaviorálnymi prvkami; behaviorálne techniky a techniky manažmentu triedy; terapia a poradenské služby; rovesnícka mediácia; akademické a výchovné služby; multimodálne prístupy.

Teoretická štúdia v sebe zahŕňa úvahu využitia tzv. *peer programov na prevenciu sociálno-patologických javov*, medzi ktoré patrí i šikanovanie (Dědová, 2013). Predstavuje dôležitosť peer programov v seba výchovnej funkcii, ktorej cieľom je viesť členov k adekvátnemu vnímaniu seba a druhých a v súvislosti s tým nepodliehať atraktívnym vonkajším vplyvom, vedieť im odolávať a zostať sám sebou, jednoducho dokázať sa aj vo vrstovníckych vzťahoch autoregulovať (Grác, 2009). Iným zdôvodnením (Olšovská, 2002) je, že peer znamená vekovo približne rovnaká skupina, ktorá významným spôsobom ovplyvňuje prijímanie informácií. Štúdia poukazuje, že názory a postoje rovesníkov majú obrovskú vážnosť a dôležitosť, pretože práve prostredníctvom nich si mladí ľudia ujasňujú svoj vlastný prístup k problémom. Ďalším aspektom je jazyk rovesníka, ktorý je prijateľnejší, zrozumiteľnejší. Vrstovník lepšie rozumie myšlienkovému svetu rovesníka, prežíva podobné životné situácie, skúsenosti, ľahšie si získa dôveru a čo je veľmi dôležité pre napĺňanie cieľov – identifikuje sa s ním. Uvedené aspekty zdôvodňujú opodstatnenosť využitia peer programov pri predchádzaní problému šikanovania,

Ďalšia štúdia z oblasti prevencie agresie, násillia a šikanovania je venovaná *rozvoju tolerancie a výchove k hodnotám*. Vychádza zo logoteoretickej charakteristiky hodnôt, podľa ktorej hodnoty sú východiskom pre celú oblasť motivácie a emócií, sprevádzajú každé ľudské rozhodovanie, aktivitu, či správanie (Klčovánská, 2005). Pokúša sa formulovať niektoré návrhy *kto a akým spôsobom* môže odovzdávať hodnoty žiakom a tým vytvárať efektívnu prevenciu šikanujúceho správania. Predstavuje úlohu školského psychológa ako kľúčovej osoby, ktorá svojou vlastnou osobnosťou môže a mala by sa snažiť odovzdávať hodnoty žiakom a tým pôsobiť ako vzor, ktorý budú jednotlivci nasledovať. Identifikácia žiaka s hodnotami sa uskutočňuje cez vzory v správaní – najmä rodičov, ale i psychológov, učiteľov. Ponúka psychológom aj

možnosť pomôcť žiakovi objaviť vlastné hodnoty cez slobodné rozhodnutie, voľbu. Poukazuje, že dôležitou súčasťou je zaangažovať adolescenta pre hodnoty a tým napomôcť mu ich interiorizovať.

L I T E R A T Ú R A

- ALIANCIA ŽIEN – AUREUS (2005). *Domov, násilie* [on line], [cit. 21.3.2007].
Dostupné na: <http://www.alianciazien.sk/index.php?page=31/>
- ANDREWS, M. FORGIVENESS in context. *Journal of Moral Education*, 2000, vol. 29, no. 1, pp. 75-86. ISSN 03057240.
- BODNÁROVA, B – FILADELFIOVÁ, J. (2002). *Domáce násilie na Slovensku*. Bratislava: Kartprint, 122 s. ISBN 80-89048-06-4.
- BUSKOTTE, A. (2008). *Z pekla ven. Žena v domácim násilí*. Brno: Computer Press, a.s., 176 s. ISBN 978-80- 251-1786-6.
- DĚDOVÁ, M. (2009a). Analýza preferencie hodnôt rodičov z pohľadu adolescentných agresorov šikanovania. In M. Gregussová, E. Farkašová (Eds.) *Dieťa v ohrození XVIII.: Poruchy správania a ich riešenie*. Bratislava: Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie. ISBN 978-80-969401-9-6.
- DĚDOVÁ, M. (2009b). Prevencia agresie a násilia žiakov základných škôl prostredníctvom rozvoja tolerance a výchovy k hodnotám. In L. Philippová, P. Janošová (Eds.) *Šikana jako etický, psychologický a pedagogický problém*. (s. 141- 146). Zborník príspevkov z konferencie 19. března 2009. Brno: Tribun EU. ISBN 978-80-7399-857-8
- DĚDOVÁ, M. (2009c). Sociálne vzťahy ako významný zdroj prežívania zmyslu života u adolescentných agresorov šikanovania. In F. Horn, J. Štefanec, M. Janus (Eds.) *Nový humanizmus v univerzitnej praxi*. (s. 53-60). Badín: Kňazský seminár sv. Františka Xaverského. ISBN 978-80-88937-41-8.
- DĚDOVÁ, M. (2010). *Hodnoty a prežívanie zmyslu života u agresorov šikanovania*. Trnava: Typi Universitatis Tirnaviensis.
- DĚDOVÁ, M. (2011). *Komparácia názorov na šikanovanie podľa role žiaka v triede*. In D. Heller & P. Michálek (Eds.), *Psychologické dny 2010: Cesty psychologie a psychologie cest* (pp. 85 - 93). Praha: PEF ČZU a ČMPS.
- DĚDOVÁ, M. (2013a). Hodnotové preferencie u obetí šikanovania v súvislosti so životnou zmyslupnosťou. In Slezáčková, A. (Ed.), *Sborník příspěvků 1. Konference pozitivní psychologie v České republice CPPC 2012* (s. 35- 43). Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-6575-8
- DĚDOVÁ, M. (2013b). Prevencia šikanovania prostredníctvom aplikácie rovesníckych vzorov. In G. Herényiová (Ed.) *Zborník príspevkov z konferencie Ďuričove dni „Intervencia školského psychológa v škole“*, ktorá sa konala na Katedre psychológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave v dňoch 5. - 6. októbra 2012. (s. 13-16). Bratislava: Stimul. 147 s. ISBN978-80-8127-079-6
- DĚDOVÁ, M. (2014). Chápanie hodnoty Sloboda u agresorov a obrancov šikanovania. In M. Blatný, M. Jelínek, P. Květon, V. Nielsen, D. Vobořil (Eds.) *Zborník príspevkov zo 16. ročníku medzinárodnej konferencie „Sociální procesy a osobnost 2013. Včera, dnes a zítra“* 24. 9. – 26. 09. 2013, Třešť. (s. 63-66). Brno: Psychologický ústav AV ČR, v.v.i., 358 s. ISBN 978-80-86174-21-1

- DĚDOVÁ, M. (2015). Vnímání sociální opory od spolužáků a učitelů v závislosti na šikanujícím správním. In M. Bozogánová, M. Kopaničáková, J. Výrost (Eds.). *Zborník príspevkov zo 17. ročníka medzinárodnej konferencie Sociálne procesy a osobnosť 2014, Človek a spoločnosť*, konanej 18.- 19. 9. 2014 v Starej Lesnej. (s. 115-121). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV. ISBN 978-80-89524-18-1.
- ENRIGHT, R.D., FREEDMAN, S., RIQUE, J. (1998). The psychology of interpersonal forgiveness. In R.D. Enright, J. North (Eds.) *Exploring forgiveness* (pp. 46-62). Madison: University of Wisconsin Press, 208 pp. ISBN 0299157741.
- FARR, F., WALLE, I., SCHUSTEROVÁ, I., KOCVÁR, P.(2006). Práca s deťskými obeťami trestných činov. Príručka pre školiteľa. Bratislava: Victim Support Slovakia Bratislava.
- FRANKL, V. E. (2010). *Vôľa k zmyslu*. Bratislava: Lúč.
- GRÁC, J. (2009). *Kapitoly edukačnej psychológie*. Trnava: Typi Universitatis tyrnaviensis.
- KLČOVANSKÁ, E. (2005). *Hodnoty a ich význam v psychológii*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis.
- KOLÁŘ, M. (2005). *Bolest šikanování*. Praha: Portál.
- KOLÁŘ, M. (2011). *Nová cesta k léčbě šikany*. Praha: Portál.
- KOL. AUTOROV (2001). Príručka základného výcviku PON. Bratislava: PON.
- KRÁLÍČKOVÁ, Z.- ŽATECKÁ, E.- DÁVID, R.- KORNEL, M. (2011). *Právo proti domácímu násilí*. Praha: C.H. Beck, 152 s. ISBN 978- 80- 7400-381-3.
- LOVAŠ, L. (2010). *Agresia a násilie*. Bratislava: Ikar.
- MALECKI, C. K. - DEMARAY, M. K. (2002). Measuring perceived social support: development of the Child and Adolescent Social Support Scale. *Psychology in the Schools*, 39, 1-18.
- MARTINČEKOVÁ, L., SCHUSTEROVÁ, I. (2013). Význam odpustenia u obeť násillia (s. 2297-2306). *Quaere 2013* [elektronický zdroj] : recenzovaný zborník príspevků vědecké interdisciplinární mezinárodní vědecké konference doktorandů a odborných asistentů, 20.- 24. května 2013, Hradec Králové : Magnanimitas, ISBN 978-80-905243-7-8. - CD-ROM;
- ORTEGA, R.- ELINE, P.- MORA-MERCHAN, J. A. - CALMAESTRA, J. - VEGA, E. (2009). The emotional impact on victims of traditional bullying and cyberbullying: A study of Spanish adolescents. *Journal of Psychology*, vol. 217, no. 4, pp. 197-204.
- POPIELSKI, K. (2005). *Noetická dimenzia osobnosti*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave.
- RIGBY, K. (2003). Consequences of bullying in schools. *Canadian Journal of Psychiatry*, vol. 48, no. 9, pp. 583-591.
- ŘÍČAN, P. (1995). *Agresivita a šikana medzi dětmi*. Praha: Portál.
- ŘÍČAN, P. - JANOŠOVÁ, P. (2010). *Jak na šikanu*. Praha: Grada.
- SALMIVALI, CH. (1999). Participant role approach to school bullying: implications for interventions. *Journal of Adolescence*, vol. 22, pp. 453-459.
- SOPKOVÁ, E. (2001). Násillie páchané na ženách. *Humanita*, roč. 10, č. 3-4, s. 5-6.
- SCHUSTEROVÁ, I. (2007). Východiská a možnosti efektívnejšej práce s deťskými obeťami násillia. In I. Sarmány-Schuller (Ed.) *Metanoia harmónia človeka: 25. Psychologické dni, Trenčín, 6.-8.9.2007*. Bratislava : Stimul, ISBN 978-80-89236-39-8. - S. 287-290.
- SCHUSTEROVÁ, I. (2008). Kategórie trestných činov v systéme poradenských služieb Pomoc obeťami násillia. In J. Grác (Ed.) *Psychologické bádania v niektorých končiacich, pokračujúcich a začínajúcich projektoch*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2008. s. 107-119. ISBN 978-80-8082-233-0.
- SCHUSTEROVÁ, I.(2009). Deťská obeť násillia a jej problémy. In I. Sarmány-Schuller, M. Bratská (Eds.) *Premeny psychológie v európskom priestore. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie 27. Psychologické dni, Bratislava, 9. – 11.september 2009*. Bratislava: Stimul, s. 312 – 316. ISBN 978 -80-89236-74-9.

- SCHUSTEROVÁ, I. (2011). Závěrečná správa projektu Vega č. 1/0177/08 *Možnosti psychologické, sociálnej a logoterapeutickej intervencie v systéme poradenských služieb 'Pomoc obetiam násilia' na Slovensku: Retrospektívna analýza a ďalšie perspektívy*. Trnava: FF TU v Trnave. 15 s.
- SCHUSTEROVÁ, I. (2012). Ťažkosti v poradenstve obetiam násilia v trnavskom kraji - ohrozenie alebo výzva? In T. Mikuš (Ed.) *Dobrá prax - naša inšpirácia : 13.3.2012 : zborník z konferencie s tematickým zameraním na hodnotenie podmienok kvality poskytovanej sociálnej služby*. Trnava : Úrad Trnavského samosprávneho kraja, 2012. s. 117-125. ISBN 978-80- 971062-1- 8.
- SCHUSTEROVÁ, I.(2013). Možnosti intervencie školského psychológa pri odhalení týrania v rodine In. G. Herényiová a kolektív. *Intervencia školského psychológa v škole* [elektronický zdroj] Bratislava : Stimul, 2013. - ISBN 978-80- 8127-079- 6. - CD-ROM; s. 108-113.
- SCHUSTEROVÁ, I. (2017). Prínos poradne Pomoc obetiam násilia pre občiansku komunitu Trnavského kraja (s. 27-33). T. Mikuš, J. Levická (Eds.): *Dobrá prax - naša inšpirácia : IX. ročník, 21.03.2017 : zborník z konferencie s tematickým zameraním na "Komunita ako priestor pre život"*. Trnava: Úrad Trnavského samosprávneho kraja, ISBN 978-80-89759-38-5.
- SCHUSTEROVÁ, I. (v tlači). Možnosti pohybovej terapie u obetí násilia s posttraumatickou stresovou poruchou. *Acta Psychologica Tyrnaviensia 25. výročie Katedry psychológie na obnovenej Trnavskej univerzite (1992-2017)*. Krakow: Spolok Slovákov v Poľsku v spolupráci s Filozofickou fakultou Trnavskej univerzity v Trnave.
- SCHUSTEROVÁ, I., DĚDOVÁ, M., DOČKAL, V. (2017). Rola žiaka pri šikanovaní a jej súvislosti s percipovanou sociálnou oporou. *Československá psychologie*, 61, 2, s. 183-197.
- SEDLÁČEK, J. (2015). *Otcovské rany. Štrnásť skutočných príbehov o tom, ako a prečo bolia (O identite muža s ranami)*. Bratislava: Don Bosco, 2015. 360s., ISBN 978-80-8074-302-4.
- ŠEVČÍK, D.- ŠPATENKOVÁ, N., ET AL. (2011). *Domáci násilí*. Praha: Portál, 186s. ISBN 978-80-7367-690-2.
- VÝROST, J.- SLAMĚNÍK, I. (2001). *Aplikovaná sociální psychologie II*. Praha: Grada

Príspevok vznikol za finančnej podpory grantového projektu Reg. číslo P 407/12/2325.